

VERSPOELDE ARTEFACTEN OP HET MIDDENTERRAS BIJ RIJCKHOLT

JAN WEERTZ, Voerenweg 12, Rijckholt

In het gebied oostelijk van de bebouwde kom van Rijckholt worden op het middenterras van de Maas prehistorische stenen werktuigen en bewerkingsafval met duidelijk afgesleten ribben gevonden. De Franse paters Dominicanen besteedden in de dertiger jaren van deze eeuw al aandacht aan deze artefacten. Hun waarnemingen riepen echter enige vragen op die toen niet afdoende beantwoord konden worden. Voor wat deze vragen betreft, kan momenteel meer duidelijkheid verstrekt worden.

NEOLITHISCHE ARTEFACTEN

In 1881 was de Belgische archeoloog Marcel de Puydt met de trein op weg van Visé naar Maastricht. Toen de trein tussen Eijsden en Gronsveld kwam, raakte De Puydt onder de indruk van het landschap dat zich ten oosten van de spoorlijn bevond. Dit vertoonde namelijk overeenkomsten met de omgeving van Hastedon, Marche-les-Dames, Lairbois, etc. in België waar prehistorische ontdekkingen waren gedaan. Niet lang na deze treinreis keerde De Puydt op een zondagavond terug naar Eijsden om de oostelijke Maasdalwand wat nader te bekijken. Die avond werd de ontdekking van de Neolithische vindplaats Rijckholt-St. Geertruid een feit. Na in de loop der jaren meerdere kleine plekken ontdekt te hebben waar vuursteen werd bewerkt, stootte diezelfde Belg in 1887 op een grote werkplaats van 54 bij 37 meter. De bodem van deze werkplaats die later als het "Grand Atelier" bekend zou worden, was met artefacten in diverse stadia van bewerking, alsmede met veel productie-afval bedekt. Deze laag had een dikte van één tot anderhalve meter. Steeds meer oudheidkundigen begonnen belangstelling voor het Savelsbos en omgeving te tonen. De Belgische professor Joseph Hamal-Nandrin – geassisteerd door vooral Jean Rompelberg uit Rijckholt – besteedde zelfs een groot deel van zijn leven aan de graafactiviteiten in dit gebied. Het is deze Hamal-Nandrin geweest die in 1910 de eerste mijnschachten en in 1914 de eerste mijngangen ontdekte in de nabij het Grand Atelier gelegen Schone Grubbe.

Van begin 1929 tot in 1932 namen ook de in Rijckholt verblijvende Franse paters Dominicanen deel aan de opgra-

vingswerkzaamheden. Ze waren echter niet alleen actief bij het Grand Atelier en in de Schone Grubbe; ook op het middenterras van de Maas, oostelijk van Rijckholt, hebben ze onderzoek verricht.

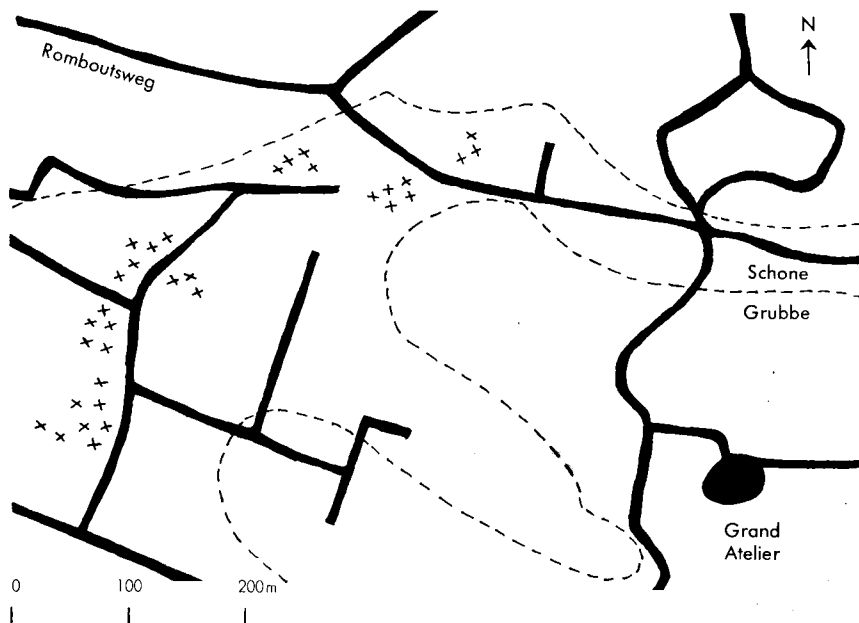
In 1964 werd vanuit de Nederlandse Geologische Vereniging een werkgroep gevormd die door middel van een ondergronds aangelegde onderzoeksgalerij ongeveer 3000 vierkante meter van de Neolithische mijnwerken grondig onderzocht. Dit onderzoek werd tenslotte afgerond met de conservering van de opgraving.

PALEOLITHISCHE ARTEFACTEN

Op het plateau van St. Geertuid worden al lange tijd werktuigen gevonden

die zich duidelijk van de Neolithische werktuigen aldaar onderscheiden. Reeds in 1887 beschrijft de ontdekker van de vindplaats Rijckholt-St. Geertruid door hem op het plateau van St. Geertruid gevonden Paleolithische artefacten. Ook Joseph Hamal-Nandrin en Jean Servais besteden in 1923 in hun publicatie "La Station Néolithique de Sainte-Gertrude" (HAMAL-NANDRIN & SERVAIS, 1923) aandacht aan Paleolithische artefacten. Met het verstrijken van de tijd zullen andere auteurs nog regelmatig publiceren over Paleolithische artefacten uit deze omgeving.

Meer recent, in 1990, verschenen een tweetal artikelen van respectievelijk W. Roebroeks en A. Wouters over de Midden-Paleolithische vindplaats St. Geertruid (ROEBROEKS, 1980; WOUTERS, 1980). Het gaat hier voornamelijk over artefacten, gevonden op "De Hey", daar waar de löss voor een groot deel is geërodeerd en nog slechts zwak, met grind uit het Maas-terras vermengd, aanwezig is. Het merendeel van deze beschreven oppervlaktevondsten is typologisch plaatsbaar in het Jong-Acheuléen met een duidelijke Levallois-traditie. Een klein aantal vondsten wijst zelfs op het Midden-Acheuléen en mogelijk zelfs Oud-Acheuléen.

Figuur 1. Detailkaart van de grubben en hun verspoelingsgebied (---) met erop aangegeven de vindplaatsen van de artefacten (xxxx).

ACTIVITEITEN VAN DE PATERS DOMINICANEN OP HET MIDENTERRAS VAN DE MAAS

In 1937 verschijnt van de hand van de al eerder genoemde Franse paters Dominicanen een publicatie over hun onderzoek te Rijckholt-St. Geertruid in het "Bulletin de la Société Française (MOOS *et al.*)". In die publicatie besteden de auteurs ook aandacht aan de verspoelingen die zich vanuit de Schone Grubbe in een brede strook in het Maasdal (midenterras) hebben afgezet. In dit verspoelingsgebied hebben de paters op een akker een grote opgraving verricht, waarbij ze tot op een diepte van één meter geen enkele bewerkte vuursteen vonden. De oppervlakte daarentegen was op die plaats bezaaid met ontelbare afslagen. Volgens de auteurs van dat artikel is de eenvoudigste hypothese — in de veronderstelling dat de omgeving niet bewoond is geweest — als volgt: de vuursteen die rollend van de helling naar beneden is gekomen, werd door de boeren aan de randen van hun akkers op hopen gegooid. Vervolgens zouden ze de meest hinderlijke van die brokken hebben begraven. Onmiddellijk vragen de auteurs zich dan echter weer af waarom men dat materiaal niet meer duidelijk op een hoop terugvindt en waarom er ook kleine afslagen en minder hinderlijke fragmenten hertegeveel tussen liggen. In het onderstaande zal ik proberen hierop een antwoord te geven.

Figuur 2. De grond is op de vindplaatsen bezaaid met stenen.

Figuur 3. Ook tegenwoordig verwijderen landeigenaren nog hinderlijke stenen van hun akkers.

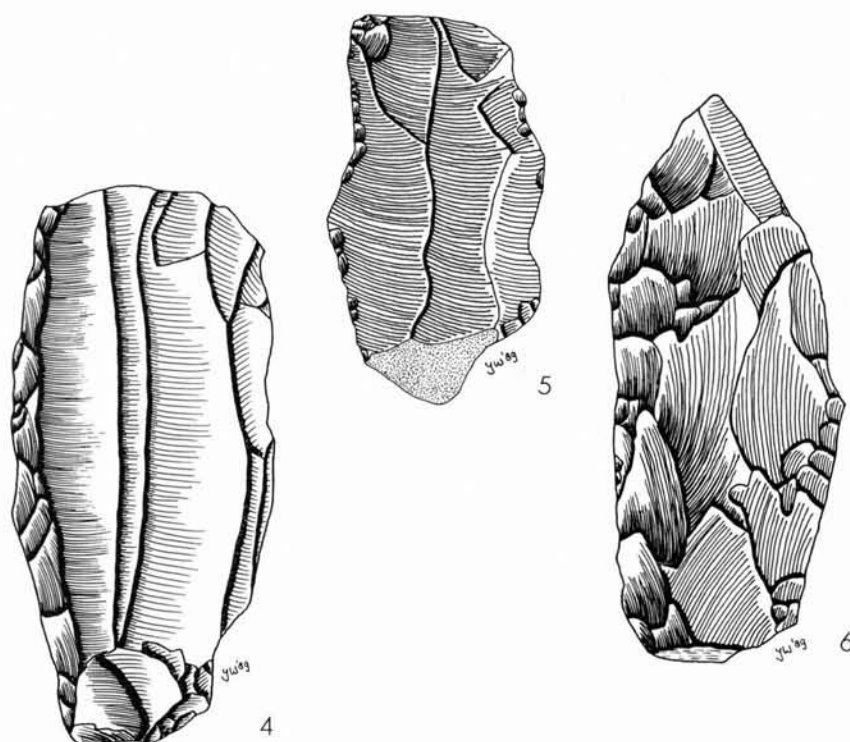
ARTEFACTEN EN ANDERE VERSPOELINGEN UIT DE SCHONE GRUBBE

Het gebied oostelijk van de bebouwde kom van Rijckholt, gelegen tussen "t Wegske" en de oostwest lopende veldweg direct ten zuiden van het zusterklooster, bestaat voor een groot deel uit weilanden. Op een aantal plaatsen zijn deze gedurende de afgelopen jaren echter voor korte tijd omgeploegd of heeft men er silo's gegraven, waardoor de directe ondergrond zichtbaar werd. In de loop der tijd vond ik daar op meerdere locaties (fig. 1) pre-

historische werktuigen en afval van de vuursteenbewerking in opmerkelijk dichte concentraties (fig. 2). Deze artefacten hebben duidelijk afgesleten ribben en een witte tot blauwgrijze patina.

In feite zijn de verspoelingen ten westen van het Savelsbos tussen enerzijds de Romboutsweg en Steenbreekweg en anderzijds de Maarlanderweg niet alleen afkomstig uit de Schone Grubbe, maar ook uit twee meer zuidelijk gelegen op grubben lijkende terreingedeelten (Bodemkaart Ruilverkaveling Mergelland, rapport nr. 692). Het meest zuidelijk gelegen terreingedeelte komt mijns inziens helemaal niet in aanmerking als leverancier van de bovengenoemde artefacten aangezien er maar weinig bewerkte vuurstenen te vinden zijn. Het andere terreingedeelte levert wat meer artefacten op, doch de aantallen zijn gering in vergelijking met de Schone Grubbe. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de door mij gevonden artefacten dan ook afkomstig uit de Schone Grubbe, waar ze mogelijk voor een groot gedeelte weer in terecht gekomen zijn door uitspoeling, verspoeling en door modderstromen van hoger gelegen delen. De hypothese van de paters Dominicanen — dat de vuursteen "rollend" van de helling naar beneden is gekomen — is dan ook plausibel.

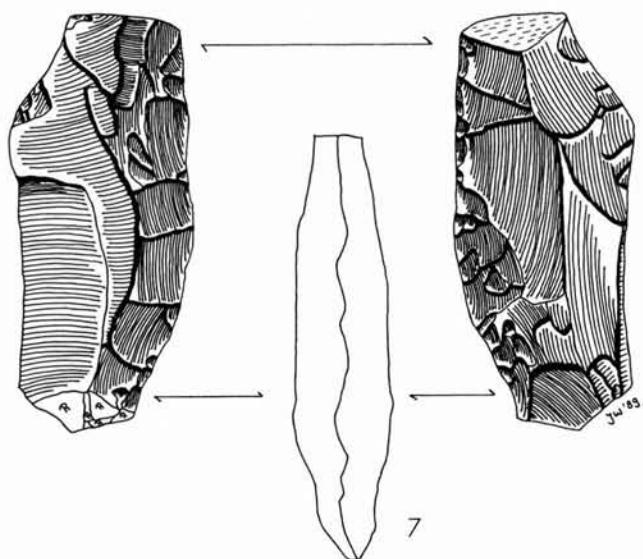
Als de Dominicanen opperen dat de boeren die vuursteen waarschijnlijk aan de randen van hun akkers op hopen hebben gegooid, kan ik niet anders dan het met hen eens zijn. Boeren en andere landeigenaren handelen in on-

ze tijd namelijk nog op dezelfde wijze (fig. 3). Uit het in dit artikel behandelde gebied zijn me daar persoonlijk twee gevallen van bekend. Enige tientallen jaren geleden scheen het rapen van stenen op de akkers zelfs nog veelvuldig voor te komen. Een landbouwer vertelde me onlangs dat hij en zijn broertjes en zusjes vroeger regelmatig door hun ouders aan het stenen rapen werden gezet. Die stenen gooide men dan onder de heggen langs de percelen of langs de kant van de weg. Deze landbouwer vertelde me dat ook andere boerengezinnen zich daarmee bezig hielden.

De vraag van de Dominicanen waarom men dat materiaal niet meer duidelijk op een hoop terugvindt, kan met een voorbeeld gemakkelijk beantwoord worden. Ongeveer zeven jaar geleden rooide een veeteler uit Rijckholt een morellenaanplant in het hier besproken gebied. Vervolgens ploegde hij het perceel, om er daarna weiland van te

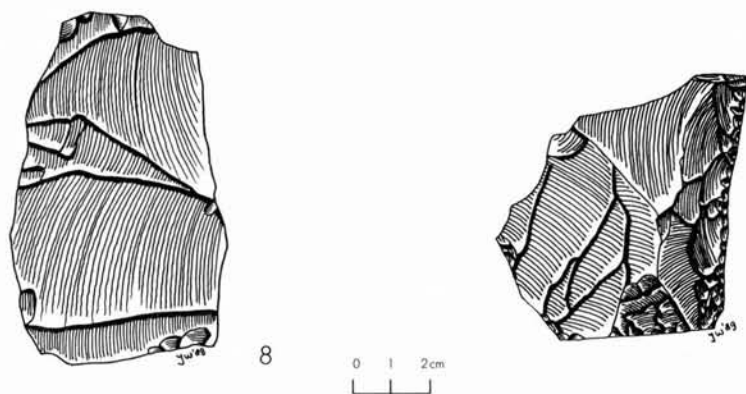
Figuur 4. Afslag. Een gedeelte van de cortex is nog aanwezig.*

Figuur 5. Livre de Beurre kernsteen. Neolithicum. Aan de linkerkant van de tekening zijn Querbanen zichtbaar. Deze kernpreparatie is aangebracht om de klingen die men van het artefact wilde afslaan, in de juiste vorm te krijgen. Deze kernsteen is in feite een Levallois-klingkernsteen. Voor het Neolithicum gebruikt men de term Levallois echter niet meer.*

Figuur 6. Pic (mijnwerkershak). Neolithicum. Aan de lange, smalle afslag, rechtsboven op de tekening, is te zien dat men het artefact heeft gerenoveerd (aangescherpt).*

Figuur 7. Pic (mijnwerkershak). Neolithicum. Ook hier is de renovatie weer goed te zien en wel op de linkertekening links onder en op de rechtstekening rechtsonder.*

Figuur 8. Tranchetbijl. Dit type bijl vervaardigde men al vroeg in het Paleolithicum. Ze komen echter nog voor in het Neolithicum. In de loop der tijd werd de fabrikagetechniek ervan verbeterd. In het Midden-Neolithicum is men ze zelfs gaan slijpen. Men kon er botten mee inkerven, waarna deze gebroken konden worden, onder andere om het merg te bereiken. Ze zijn zeer zeker ook voor houtbewerking gebruikt. Op de tekening zijn de zijanten van het artefact niet te zien, doordat deze naar de andere zijde zijn weggekanteld.*

Figuur 9. Quinaschaaf; een werktuig dat typologisch in het Midden-Paleolithicum geplaatst kan worden.*

*) De tekening is een globale weergave van het werkelijke artefact.

maken. Veel van de stenen die er lagen – waaronder erg veel artefacten – gooide hij naast het perceel op een hoop. Op dit moment is die stenenhoop al niet meer als zodanig te herkennen. Alleen zij die deze stenenhoop indertijd gezien hebben, zullen hem nu nog kunnen localiseren. Langs de akkers van boeren die de stenen op de door de bovengenoemde landbouwer vertelde manier verwijderden, zullen al helemaal geen sporen hiervan te zien zijn omdat men de stenen niet op hopen gooide. De vraag van de Dominicanen waarom er ook kleinere afslagen tussen liggen, is ook gemakkelijk te beantwoorden. Iedereen die stenen van zijn akker verwijdert, gaat niet selectief te werk. Hij of zij zal automatisch ook kleiner materiaal oprapen tijdens deze werkzaamheden.

De ligging van de vindplaatsen van de in dit artikel besproken artefacten met duidelijk afgesloten ribben, lijkt eigenaardig. Ze strekken zich namelijk uit van oost naar west om vervolgens af te buigen naar zuid-zuidwest, terwijl de hoogtelijnen in dit gebied in een golvende lijn van noord naar zuid lopen, waaruit opgemaakt kan worden dat het terrein van oost naar west steeds minder hoog wordt. In vroeger tijden zal op de plaats waar nu de vindplaatsen liggen dan ook een min of meer brede geul in het landschap geweest zijn waarin de betreffende artefacten en andere verspoelingen terecht konden komen.

DE ARTEFACTEN

Zoals al eerder gezegd, hebben de artefacten afgesloten ribben en een witte tot blauwgrijze patina. Een aantal ervan vertoont botskegeltjes en/of een aankoeking van kalk zoals die ook voorkomt bij artefacten uit de directe omgeving van het Grand Atelier en de Schone Grubbe. Het grootste deel ervan is uit het Neolithicum afkomstig. Afgesloten ribben hoeven dus niet op een voor steentijdbegrippen hoge ouderdom te wijzen. Ze kunnen in korte tijd door transport ontstaan. Een klein aantal artefacten hoort typologisch, en soms qua oppervlaktekenmerken, in het Midden-Paleolithicum thuis. Een ander aantal is, zoals dat zo vaak met artefacten uit deze omgeving het geval is, niet duidelijk in een bepaalde periode te plaatsen.

De meerderheid der artefacten bestaat uit afslagen (voornamelijk productieafval (fig. 4)). Daarnaast komen er kernstenen (zowel klingkernstenen als

gewone afslag-kernstenen (fig. 5)), pics (fig. 6 en 7), tranchetbijlen (fig. 8), schaven (waaronder een Quinaschaal (fig. 9)), burijnen en een proto-biface voor. Deze reeks kan hoogstwaarschijnlijk nog aangevuld worden bij nieuwe mogelijkheden tot veldverkenning in het terrein. Bij de Neolithische artefacten, die ongeveer 5000 jaar oud zijn, valt het relatief grote aantal pics op. Bij deze pics gaat het niet om halffabrikaten, maar om opgebruikte werktuigen. De aan de werkzijde aanwezige renovaties tonen dit duidelijk aan.

De Midden-Paleolithische artefacten kunnen afkomstig zijn van onder de Saale-löss op het plateau van St. Geertruid. Daar zullen ze dan waarschijnlijk achtergelaten zijn in het Hoogeveen-interstadiaal, na de vorming van het terras en vóór de bedekking door de Saale-löss in de koude eindfase van het Saalien. Plaatsing in het Hoogeveen-interstadiaal is aanneemelijk aangezien het klimaat toen mensvriendelijk was. Deze artefacten – waaronder afslagen in Levallois-A en Levallois-B techniek vervaardigd – zijn waarschijnlijk 180.000 tot 200.000 jaar oud. Het is niet onwaarschijnlijk dat aan de bovengenoemde proto-biface een nog hogere ouderdom toegerekend moet worden. Bij onder andere deze wit gepatineerde proto-biface is de vuursteen aan het oppervlak weer in kalk aan het overgaan.

De hier gevonden tranchetbijlen (slagbijlen) behoren tot de artefacten die niet duidelijk in een bepaalde periode geplaatst kunnen worden. Ze kwamen al vroeg in het Paleolithicum voor en men bleef ze vervaardigen tot in het Neolithicum. Wel is in de loop der tijd de fabricage-techniek ervan geperfectioneerd.

FLORA EN FAUNA

Van de flora en fauna uit de Steentijd kan vaak geen volledig beeld gegeven worden. Met het onderstaande wordt dan ook geen volledigheid beoogd. Hoewel de prehistorische mens in deze omgeving niet alleen op zoogdieren jacht gemaakt zal hebben, zal ik me toch tot alleen die groep beperken. Enerzijds omdat zoogdieren hier waarschijnlijk de voornaamste jachtbuit vormden en anderzijds omdat over zoogdieren de meeste gegevens bekend zijn.

De soorten zoogdieren waar de vervaardigers van de Neolithische werktuigen in deze omgeving mee te maken kregen, verschilden voor een deel met

de soorten zoogdieren die hier nu nog voorkomen. In die tijd kwamen in het gebied dat nu Nederland en België vormt – en dat tot op zekere hoogte representatief voor de in dit artikel besproken omgeving is – onder andere de Bruine beer (*Ursus arctos*), de Oeros (*Bos primigenius*) en de Eland (*Alces alces*) voor. Hoewel mij geen gegevens over hier in het Neolithicum voorkomende exemplaren van de Wolf (*Canis lupus*) ter beschikking staan, wil ik hem toch noemen. Wolven kwamen in Limburg en omringende gebieden in de vorige eeuw nog voor. Verder zijn in West-Duitsland resten van wolven gevonden die tijdens het Neolithicum geleefd hebben.

Vele nu nog in onze gebieden voorkomende zoogdieren waren hier ook al tijdens het Neolithicum: de Bever (*Castor fiber*), die tegenwoordig weer in de Biesbosch is heringevoerd, de Haas (*Lepus capensis*), de Otter (*Lutra lutra*), de Bunzing (*Putorius putorius*), de Marter (*Martes spec.*), het Ree (*Capreolus capreolus*), het Edelhert (*Cervus elaphus*), het Wild zwijn (*Sus scrofa*), en de Wilde kat (*Felis silvestris*). In gedomesticeerde vorm hield men toen runderen, schapen/geiten, varkens en honden. Voor wat Rijkholt-St. Geertruid betreft, ontdekten Dr. Van Giffen c.s. in 1923 in de Schone Grubbe in een mijnschacht een middelvoetsbeen van een rund en een bovenkaakfragment van een hond. Een aantal van de bovengenoemde "wilde" dieren behoorde zeker tot de jachtbuit van de mens uit het Neolithicum. Op het Ree, Wild zwijn en Edelhert bijvoorbeeld werd om twee redenen jacht gemaakt. Enerzijds dienden ze als voedseldier, anderzijds werden ze bejaagd ter bescherming van de gewassen. Voor de Oeros gold dit waarschijnlijk ook. Het vlees van de Bruine beer zal men zich ook wel goed hebben laten smaken. Het dier had bovendien een fraaie pels die men goed kon gebruiken.

Het Konijn (*Oryctolagus cuniculus*) kwam hier toen niet voor. Tijdens of vóór de Weichsel-ijstijd verdween het dier naar zuidelijker streken in verband met de toenemende koude. Pas na de prehistorie is het dier door toedoen van de mens in onze streken teruggekeerd. De betekenis van de jacht was voor de mens uit het Neolithicum trouwens niet meer zo groot. Het grootste deel van het voedsel bestond uit landbouwproducten en vlees van gedomesticeerde dieren.

Ongeveer met het einde van de Weichsel-ijstijd eindigt ook het Paleoli-

thicum. Het Mesolithicum vormt vervolgens de overgang naar het Neolithicum. Dit einde van het Weichselien, dat tevens het einde van het Pleistoceen betekent, wordt gekenmerkt door het stijgen van de temperatuur. De bomen komen terug. In het op het Pleistoceen volgende Vroeg-Holoceen overheersten eerst de Berk (*Betula spec.*) en de Den (*Pinus spec.*). Later kwamen naast een overheersende Den ook de Eik (*Quercus spec.*), lep (*Ulmus spec.*) en de Hazelaar (*Corylus avellana*) voor. Gedurende het Midden-Holoceen – waarin ook het Neolithicum valt – overheersten eerst de Eik (*Quercus spec.*) en de Els (*Alnus spec.*), terwijl de Den in aantal afnam en de lep meer dan 5% van het bosbestand vormde. Later neemt het percentage lepen af terwijl de Beuk (*Fagus sylvatica*) z'n intrede doet. De Berk is sinds de eerste fase van het Vroeg-Holoceen steeds verder in aantal afgenomen (ZAGWIJN, 1986).

Voor open plaatsen in het Neolithische oerbos werd onder andere door de Oeros (*Bos primigenius*), de Eland (*Alces alces*) en het Edelhert (*Cervus elaphus*) gezorgd; deze aten allerlei planten en de takken en bladeren van bomen en struiken. Met het verschijnen van de eerste Neolithische boeren begon de aanval op het enorme woud. Het kwam in de loop der tijd steeds verder van de nederzettingen af te liggen.

Globaal gezien kwam het klimaat tijdens het Neolithicum overeen met ons huidige gematigd zeeklimaat. Men had een neerslag van rond 700-800 millimeter per jaar en een jaartemperatuur van rond 10 graden Celsius.

Over flora, fauna en klimaat tijdens het Hoogeveen-interstadiaal – waarin de in dit artikel besproken Midden-Paleolithische artefacten en hun vervaardigers geplaatst kunnen worden – kan het een en ander gezegd worden dankzij het onderzoek van Dr. W. Roebroeks c.s. in de groeve Belvedere bij Maastricht. De groeve Belvedere is ongeveer 10 kilometer verwijderd van de vindplaatsen van de in dit artikel besproken artefacten.

De onderstaande gegevens zijn voornamelijk ontleend aan de informatie die

door onderzoek van eenheid IV-C in die groeve is verkregen. Ook hier zal ik me – voor wat de fauna betreft – tot de zoogdieren beperken.

Tot de zoogdieren die de vervaardigers van de hier besproken Midden-Paleolithische artefacten gekend moeten hebben, behoren de nu uitgestorven Steppenueushoorn (*Dicerorhinus hemitoechus*), de Bosolifant (*Elephas cf. antiquus*) en het Reuzehert (*Cervus – M. – giganteus*), de Egel (*Erinaceus cf. davidi*) en de Hamster (*Cricetus cricetus praeglacialis*).

Daarnaast kwamen een aantal nu nog bestaande soorten voor zoals het Edelhert (*Cervus elaphus*), het Ree (*Capreolus capreolus*), de Mol (*Talpa europaea*), de Wezel (*Mustela cf. nivalis*), de Bosspitsmuis (*Sorex araneus*), de Dwergspitsmuis (*Sorex minutus*), de Waterspitsmuis (*Neomys fodiens*), de Eikelmuis (*Eliomys quercinus*), de Rosse woelmuis (*Clethrionomys glareolus*), de Woelrat (*Arvicula terrestris*), de Ondergrondse woelmuis (*Pitymys cf. subterraneus*), de Noordse woelmuis (*Microtus oeconomus*), de Aardmuis (*Microtus agrestis*), de Veldmuis (*Microtus arvalis*) en de Bosmuis (*Apodemus sylvaticus*).

Op bepaalde hoogtes kwamen hier destijds elzebossen met erin een percentage essen voor. In hoger gelegen delen van het gebied maakten deze plaats voor loofbossen van de drogere gronden waar de vegetatie die van het open bostype geweest kan zijn. De kruiddaag moet overvloedig en dicht zijn geweest. Ook kwamen er open plaatsen voor. Kruiden en grassen zorgden daar voor een dichte vegetatie. Voor de open plaatsen zouden grote herbivoren zoals olifanten en neushoorns gedeeltelijk verantwoordelijk kunnen zijn.

Aan de hand van weekdiervondsten heeft men ook een reconstructie van het klimaat weten te maken. De jaartemperatuur bedroeg op z'n minst 10 graden Celsius. De juli-temperatuur was zeker niet lager dan 15 graden Celsius; deze moet waarschijnlijk zelfs op 18 graden gesteld worden. De januari-temperatuur moet waarschijnlijk boven de 0 graden Celsius gelegen hebben. Voor wat de jaarlijkse regen-

val betreft; daarvoor wordt op z'n minst 800 millimeter berekend.

Ter vergelijking: tegenwoordig is de jaartemperatuur 9,5-10 graden Celsius, de juli-temperatuur 17,5 graden Celsius en de januari-temperatuur 2-2,5 graden Celsius. De jaarlijkse regenval is minder dan 700 millimeter.

DANKWOORD

Bij deze wil ik Ad Wouters uit 's Hertogenbosch bedanken. Hij was behulpzaam bij de determinatie van de artefacten en bereid om het concept van dit artikel kritisch door te lezen en – waar nodig – van kanttekeningen te voorzien.

SUMMARY

DEPOSITED ARTEFACTS ON THE MIDDLE TERRACE NEAR RIJCKHOLT

Near the Neolithic flint mine of Rijckholt-St. Geertruid (South Limburg) not only Neolithic artefacts but also Paleolithic artefacts are found. As a result of mudstreams part of these artefacts are transported to the middle terrace of the river Maas. This transport caused surface modifications such as rounded ridges on the artefacts. The transported Neolithic artefacts are about 5000 years old. The Paleolithic artefacts are probably 180.000-200.000 years old.

In the past there must have been a gully on the find-spot of these artefacts.

Flora and fauna in the mentioned periods are partly comparable with the flora and fauna we have now.

LITERATUUR

- GIFFEN, A.E. VAN, 1953. De voorhistorische vuursteenexploitatie bij Rijckholt in Nederlands Limburg. Melanges en hommage au professeur Hamal-Nandrin: 97-102.
- HAMAL-NANDRIN, J. & J. SERVAIS, 1923. La station Néolithique de Sainte Gertrude. Revue Anthropologique 33.
- MOOS, PERE MARIE-FABIEN et al., 1937. Fouilles à Rijckholt-Sainte Gertrude. Bulletin de la Société Préhistorique Française no. 6.
- ROEBROEKS, J.W.W., 1980. De "Middenpaleolithische" vindplaats Sint Geertruid (L.). Archaeologische Berichten 8: 7-37.
- ROEBROEKS, J.W.W., 1989. From find scatters to early hominid behavior: a study of Middle-Paleolithic riverside settlements at Maastricht-Belvedere (The Netherlands). Proefschrift: Rijksuniversiteit Leiden.
- WOUTERS, A., 1980. De Middenpaleolithische vindplaats Sint-Geertruid (L). Archaeologische Berichten: 38-106.
- ZAGWIJN, W.H., 1986. Nederland in het Holoceen. Rijksgeologische Dienst, Haarlem.